

XALÍQ ÓNERMENTSHILIGI HÁM QARA ÚY KÓRKEM ÓNERI

Aziza Arzimova

Ájiniyaz atındaǵı NMPI tayanish doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17703714>

Annotaciya: *Bul maqalada qaraqalpaq xalqınıń ámeliy kórkem óneri hám oǵan baylanıslı leksikasınıń milliy mádeniyattaǵı ornı súwretlenedi. Qara úydiń jaratılıw procesi arqalı aǵash ustashılıǵı, zergerlik, toqımashılıq, temirshilik, tigiwshilik sıyaqlı óner túrleriniń birligi hám estetikalıq mánisi ashıladi. Sonday-aq, xalıq kórkem ónerine baylanıslı leksika etnostıń tariyxıy tájiriyesini hám dúnyaǵa kózqarasın sáwlelendiriwi atap ótiledi.*

Gilt sózler: *Qaraqalpaq xalqı, ámeliy kórkem óner, xalıq leksikası, qara úy, ónermentshilik túrleri, mádeniyat, dástúr, etnikalıq dúnyatanıw.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается место прикладного искусства каракалпакского народа и связанной с ним лексики в национальной культуре. На примере процесса изготовления юрты раскрывается единство и эстетическое значение таких видов ремесел, как столярное дело, ювелирное искусство, ткачество, кузнечное и швейное ремесло. Отмечается, что лексика, связанная с народным искусством, отражает исторический опыт и мировоззрение этноса.*

Ключевые слова: *Каракалпакский народ, прикладное искусство, народная лексика, юрта, ремесла, культура, традиции, этническое мировоззрение.*

Annotation: *This article discusses the role of the applied arts of the Karakalpak people and the related vocabulary in their national culture. Through the example of yurt construction, it reveals the unity and aesthetic significance of various crafts such as woodworking, jewelry making, weaving, blacksmithing, and sewing. It is noted that the vocabulary associated with folk art reflects the historical experience and worldview of the ethnic group.*

Keywords: *Karakalpak people, applied arts, folk vocabulary, yurt, crafts, culture, traditions, ethnic worldview.*

Xalıq ónermentshilik leksikası – bul xalıqtıń dástúriy miynet iskerligi, kásip-ónerleri, buyım islew processleri, ásbap-úskeneler hám olardıń atamaların bildiretuǵın sózler jıynaǵı. Bunday leksika xalıqtıń materiallıq mádeniyatın, tariyxıy tájiriyesin, úrp-ádetlerin hám miynet dástúrlerin sáwlelendiredi. Ónermentshilik leksikası hár qıylı kásip hám tarawlar boyınsha qalıplesken.

Adamlar áyyemnen túrli kásip-ónerlerdi iyelep, olar arqalı tirishilik etken. Gúlalshılıq, zergerlik, aǵash ustashılıǵı, temirshilik, toqımashılıq, kesteshilik sıyaqlı ónerler tek zárúrlık sebepli emes, al gózzallıqqa umtılw, kórkem ónerge mehir menen rawajlanǵan. Hár bir buyımda ónermenttiń talǵamı, sheberligi, estetikalıq kózqarası hám xalıqlıq kórkem óner dástúrleri sáwlelenedi. Máselen, qaraqalpaq qara úy soǵıw dástúrinde ushırasatuǵın simvöllik súwretlewler yamasa basqurlardaǵı reń úylesimi – bulardıń barlıǵı xalıqtıń estetikalıq hám mádeniy dúnyasınan dárek beredi. Tilde

qaraúyshilik leksikanıń lingvokulturalogiyalıq qatlamları áhmiyetli orın tutadı: belgili bir sózler yamasa sóz toparları xalıqtıń tariyxıy tájiriybesi, dúnyaqarası hám úrp-ádetleri menen tıǵız baylanıladı. Máselen, hár qıylı folklor, naqıl-maqallar hám xalıq awızeki dóretiwshiligi tekstlerinde qollanılatuǵın leksikalıq birlikler xalıqtıń etnikalıq sanasın, miynet mádeniyatın, jasaw shárayatın, klimat hám tábiyiy resurslardan paydalanıw dárejesin kórsetedi.

Ónermentshilik – bul tek ǵana kásip emes, al xalıq mádeniyatınıń tamırı, aynası hám dawamshısı. Ol insan miyneti menen jaratılǵan gózzallıq arqalı mádeniyattı bayıladı, tariyxtı saqlaydı, milliy ózlikti bekkemleydi. Sol sebepli ónermentshilikti rawajlandırıw – bul negizinde milliy mádeniyattı saqlaw hám keleshek áwladlarǵa jetkeriw degeni.

Til biliminde qol ónerlerine tiyisli leksika xalıqtıń tariyxıy turmısı, miynet mádeniyatı hám etnikalıq tájiriybesin kórsetiwshi áhmiyetli qatlamlardan biri bolıp esaplanadı. Solardıń qatarına kiriwshi qara úy qurılısı, zergerlik, toqımashılıq, aǵash ustashılıǵı, temirshilik, gúlalshılıq, tigiwshilik hám teriden zat islep shıǵarıw leksikaları bir tárepten xalıq turmısınıń materiallıq tiykarın quraytuǵın ámeliy ónerlerge tiyisli bolsa, ekinshi tárepten olardıń hár biri xalıqtıń dúnyaǵa kózqarasın hám mádeniy qádiriyatların sáwlelendiriwshi óz aldına semantikalıq qatlam sıpatında kórinedi. Bul boyınsha P.P.Ivanov, T.A.Jdankonıń qaraqalpaq xalqınıń ónermentshiligi tuwralı birqansha bahalı izertlewleri bar.

Qaraúyshilik – bul qaraqalpaq xalqınıń áyyemgi ónermentshilik túrлерinen biri bolıp, ol xalıqtıń turmıs tárizi, úrp-ádetleri hám estetikalıq kózqarasları menen tıǵız baylanıslı. Qara úy – kóshpeli turmısta jasaǵan ata-babalarımız ushın tek ǵana turaq jay emes, al mádeniyat, shańaraqlıq birlik hám milliy dástúrлерdiń tımsalı bolǵan. Sonlıqtan, qara úy qurılısı – bul xalıq turmısınıń ajıralmas bólegi, qaraqalpaq mádeniyatınıń aynası bolǵan quramalı hám kóp qırlı ónermentshilik óneri bolıp esaplanadı. Qara úy soǵıw procesi bir ustanıń emes, al túrli taraw ustalarınıń miynetin, olardıń sheberligi hám estetikalıq kózqarasların birlestiredi. Sonıń ushın da qara úy soǵıwda gúlalshılıq, zergerlik, aǵash ustashılıǵı, temirshilik, toqımashılıq hám kesteshilik sıyaqlı ónerлерdiń ózine tán ornı bar.

Qara úy qurılısı ushın zárúr bolǵan hár bir bólekti tayarlawda óz aldına ustalar miyneti jámlengen. Máselen, otawdıń tiykarǵı karkası – kerege, uwiq hám shańaraq, ergenek bólimleri aǵashтан islenetuǵın bolıp, olardı tayarlawda aǵash ustashılıǵı óneri úlken áhmiyetke iye. Máselen: «Ergenek aǵashqa naǵıs oyıw óneriniń eń kórneklisi. Onıń naǵısları óz aldına bir dúnya» [А.Алламуратов 1993:8]

XIX ásirde aǵashqa naǵıs oyıwshılardıń kóplegen buyımları qara úy soǵıwǵa qaratılǵan edi. Oyma naǵıslar menen esik, oshaqtıń dógeregi, kitap hám qımbat bahalı

zatlar salıp qoyılatuğın sandıqshalar, ásbaplar hám pıshaqlar salınatuğın qutılardıń sırtı qaplangan. Qara úydegi ağash buyımlar: sabayaq (dán, un hám nandı qoyatuğın buyım, onıń astına úlken ıdıstabaqlar qoyılğan) hám sandıq (ishine kishigirim ıdıstabaqlar salınıp, ústine kórpe-tósek jıynalatuğın buyım) oyma nağıs penen bezeletuğın bolğan. [karakalpakstan.travel]

Ağashtı iyiw, qızdırıw hám bekkemlew jumısların sheber ustalar orınlaydı. Sonıń menen birge, qara úydiń ayırım jerlerin bekkemlewde temir buyımlar – ilmek hám hár túrli baylawshı temir bólekler qollanılgan. Bul bolsa temirshilik óneriniń qara úy qurılısındağı ornın kórsetedi.

Toqımashılıq penen shuğıllanıwshılar xojalıqtıń talabın, xojalıq dáskelerine, qara úydi bezeytuğın wájlerge bolğan talaptı qanaatlardı. [A.Өтемисов 1991:80]. Qara úydiń sırtqı hám ishki qaplamaları toqımashılıq hám tigiwshilik penen tikkeley baylanıslı. Bóz, kiyiz, tawar hám kiyiz bólekleri tigiwshiler tárepinen tigiledi, bezek hám nağıslar toqıwshılar tárepinen jaratıladı. Olar otawdıń ishki kórinisin sulıw, talgam menen bezetilgen ortalıqqa aylandıradı. Bezeklerde kesteshilik hám reńbäreń nağıslar keń qollanıladı.

Qara úydiń qurları toqıwshılar tárepinen toqıladı. Nađıslı qurlardıń bári otawdı bezew ushin islenedi. Qızıl basqur, qızıl qur, aqqur, túrkmen qur, izbe-dizbe hám t.b. bulardıń bári qara úydiń bóleklerin biriktirip bekkemlew ushin qollanıladı. [A.Алламуратов. 1993:22]

Sonday-aq, qara úydiń ayırım bezek bólimlerinde, mäselen, esik tutqıshları, ayna hám basqa metall bezeklerde zergerlik óneriniń de ornı bar. Zergerler jez, gúmis yamasa mıstan islengen mayda metall bezekler arqalı qara úyge kórkemlik bağıshlaydı. Qara úy ishinde isletiletuğın ıdıstabaqlar, kese, gúze, lágenler bolsa gúlallar hám temirshiler miynetiniń jemisi. Bul buyımlar qara úydiń ishki bezewin toltırıp, onı jáne de tartımlı hám gózzal etedi. Mäselen: A.Ótemisovtıń miynetinde kórsetilgenindey: «Bunnan tısqarı kóplegen zergerler mıs quman, mıs dúmshe, lágen, sandıq hám hasıl materiallardan basqa da zatlar islegen». [A.Өтемисов 1991:29]

Bunnan tısqarı, teriden zat islep shığarıw da qara úy qurılısında áhmiyetli ornı ioleydi. Teri ónimlerinen baylamlar, jipler, belbewler, qaplar tayarlanadı. Olar járdeminde qara úydiń ayırım bólekleri baylanadı yamasa bekkemlenedi.

Solay etip, qara úy qurılısı – bul zergerlik, toqımashılıq, ağash ustashılığı, temirshilik, gúlalshılıq, tigiwshilik hám teriden zat islep shığarıw sıyaqlı kóplegen ónermentshilik túrleriniń úylesken túri bolıp, hár bir óner otawdıń belgili bir bólegi hám bezewinde óz kórinisin tabadı. Usı tárepten qara úy tek gána jasaw ushin qolaylı ornı

emes, al xalıq ónermentshiliginiń eń gózzal úlgisi, milliy kórkem ónerdiń jámlesken kórinisi bolıp esaplanadı.

Paydalanılğan ádebiyatlar

1. П.П.Иванов. «Қарақалпақлар тарийхының очерки: «Қарақалпақлар тарийхы бойынша материаллар» жыйнағында. 1935
2. Т.А.Жданко. «Изучение народного прикладного искусства каракалпаков», Советская этнография. 4, М
3. Өтемисов А. Қарақалпақлардың өнер-кәсіпери. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1991 – 108 б
4. Алламуратов А. Мәңги мийрас. – Нөкіс: Билим, 1993 – 92 бет
5. karakalpak.travel